

POGLED U MARULIĆEV LATINSKI RJEČNIK

Branimir Glavičić

Naš se projekt »Marulićeva opera omnia« nalazi već duboko u drugoj polovini svoga kontinuiranog i dinamičnog tijeka, i polako ulazi u završnicu; možemo reći, čak znatno prije nego bi se to očekivalo i u povoljnijim materijalnim uvjetima i skladnijim prilikama. Da je tomu tako, pokazuje i izrada ovoga rukopisa što ga danas predajem Uredništvu, tj. izrada Marulićeva latinskog rječnika.

O Marulićevu rječniku kao jednom od obvezatnih svezaka njegovih *opera omnia* govorilo se u našem uredništvu od samog početka, ali se na tome nismo posebno zadržavali. To iz toga razloga što smo za hrvatski dio imali već u svojim redovima prokušana i agilna stručnjaka, akad. M. Moguš, a nešto možda i stoga što hrvatski dio Marulićeva opusa nije ipak tolik kao latinski, pa se smatralo da s njegovom izradom neće biti radno ni vremenski težih problema, kao što ih i nema. Jer, kako vidimo, taj se dio izrađuje paralelno s pojedinim svescima hrvatskih djela. Kad je, međutim, na jednom od prvih naših sastanaka bila izrečena potreba da se izradi Marulićev hrvatski rječnik, ja nisam mogao odoljeti a da odmah ne predložim da se u isti plan uvrsti i Marulićev latinski rječnik. Moram priznati da sam u tom času iskreno požalio onoga ili one koji će se prihvatiti takva posla. To već iz toga razloga što je latinski dio Marulićeva opusa znatno opsežniji od hrvatskoga — u onom je momentu, kako sam izračunao, obuhvaćao oko 80% svega što je došlo do nas, a danas nakon pronalaska daljnjih zagubljenih tekstova i nekoliko postotaka više. Sam u tom momentu nisam imao nikakvih leksikografskih ambicija. No, došao je rat, a živeći u Zadru mjesecima pod granatama i bez struje, nisam imao volje ni mogućnosti za uobičajene znanstvene i stručne aktivnosti, pa sam se prihvatio evo ovoga mučnog posla koji me je fizički i psihički maksimalno zaokupio da ne mislim na strahote koje me okružuju. Ovaj je dakle rječnik plod ratnih godina 1991–1993. Stoga je izrađen ručno i vlastoručno, tj. bez kompjutera i bez suradnika, i u marulićevskim uvjetima, tj. uz svijeću.

Što se tiče samoga rječnika, kao prvo napominjem da je to prvi rječnik takve vrste, rječnik *jednoga novolatinskog* pisca u nas, i u njegovoj izradi nije bilo nikakva uzora u zemlji ni u inozemstvu. Nije mi poznato postoji li sličan rječnik drugdje.

Kako je rečeno, zamišljen je kao jedan od završnih svezaka Marulićevih *opera omnia* u izdanju Splitskoga književnog kruga. No i izvan toga ima on svoga opravdanja. Da se podsjetimo! Marulić nije samo otac hrvatske književnosti nego i jedan od latinista svjetskoga značenja. Intenzivno je i utjecajno stvarao punih pola stoljeća krajem srednjega i početkom novoga vijeka i napisao znatan broj djela različita opsega, vrste i oblika namjenjujući ih obrazovanom općinstvu zapadnoeuropskoga kulturnog kruga. Pisao je kompendije i zbornike uputa za praktičan kršćanski život, moralno–teološke i kulturno–historijske rasprave, dijaloge, priče i poslanice, epske pjesme i lirske sastave te bio podjednako uspješan kao pjesnik i prozaik, izvorni književnik i prevodilac. Ali njegov rječnik pobuđuje interes i zbog raznovrsnih izvora na kojima se sustavno i obilno napajao, a to su: klasika, Biblija i patristika.

Rječnik je izrađen na temelju cjelokupnoga Marulićeva latinskog djela, tiskanoga i rukopisnoga. No to nije rječnik svih riječi u Marulića: izostavljene su naime one koje pripadaju citatima iz tuđih djela, ukoliko ih sam Marulić ne rabi potom izvan citata.

Rječnik obuhvaća 12.500 natuknica na 850 kartica. Usporedbe radi, a usporedio sam prva tri slova Divkovićeve latinskog rječnika, Marulićev sadržava, po broju natuknica, otprilike njegove dvije trećine, s tim što Divkovićeve opslužuje dvadesetak antičkih autora; dvije trećine po broju, no ne po sadržaju, jer sve Divkovićeve natuknice ne nalazimo u Marulića (napose razne izvedenice), a ni sve Marulićeve u Divkovića. Rekao sam da se Marulić nije napajao samo na klasici nego i na Bibliji i patristici. Otuda znatne razlike u njihovu inventaru.

Bogatstvo Marulićeva rječnika ne ogleda se toliko u broju natuknica — da pače, on je u tom pogledu prilično ekonomičan — koliko u njihovoj raznolikoj osebnosti i pojačanoj višeznačnosti. No pritom valja naglasiti da Marulić ne napreže naslijeđeni rječnik, od čega često boluje neolatinitet širom svijeta, nego u pravilu ostaje u granicama normale ne težeći za drastičnijim pomacima u značenju.

Brušenju značenja osobito pogoduje njegova vrlo razvijena upotreba sinonima te sklonost figurativnom načinu izražavanja i variranju izraza.

Kod sinonima kao da traži adekvatniju ili precizniju riječ pa mu je stoga u pravilu akcent na drugom članu. Nije mu stoga dovoljno reći *posse* »moći« pa dodaje *et valere* »biti jak«, »biti kadar«; uz *amice* »prijateljski« dodaje *ac familiariter* »prisno«; kad se štogod tumači, ne »izlaže se« samo nego i »razvija«, »razmata« — *exponere et explicare*, itd. Tu je očit utjecaj klasika, napose Ciceronova jezika ako već ne svagdje i njegova leksika.

Čestim i svjesnim variranjem izraza također obogaćuje izražajne mogućnosti naslijeđena leksika. Za pojam »plakati« uz *flere* nalazimo i opisno »suze liti«,

»izlijevati«, »prolijevati« — *lachrymas fundere, effundere, profundere*; za pojam »ćušnuti« uz *colaphizare* ima cio niz opisnih izraza poput *colaphum incutere, inferre, infringere, intorquere, colaphos caedere, congerere* »udariti«, »opaliti«, »odalamiti«, »išamarati« i dr.; *uxongenuare* »kleknuti« nalazi se i opisno *genu flectere, complicare, curvare, ponere, summittere, genibus provolvi*; »pasti u ekstazu« *obstupescere, in extasim abire, in secessum mentis abduci, in spiritu rari, a se abscedere, a corpore alienari* i dr.; »oženiti se« *uxorem, maritam, sponsam ducere, adducere, uxorem sibi copulare, accipere, thalamo sibi iungere, thalamis suis admittere, uxori alligari* i dr.

Odras vrlo izražene težnje za variranjem jest i povremena zamjena kakva ustaljenog izraza manje običnim ili novim, npr. *finem ponere* mj. *facere* »učiniti kraj«, *in adversum pergere* mj. *obviam* »krenuti ususret«, *fidem dedere* mj. *dare* »zadati riječ« i dr.

Kadšto je takva zamjena izraz težnje za adekvatnijim izrazom. Stoga klasično *accumbere, recumbere* »sjesti jesti« zamjenjuje povremeno sa *ad* ili *ante mensam sedere*, jer su Rimljani jeli ležeći, a mi sjedeći.

No variranje može biti i samo sebi svrhom, tj. nema za cilj kao drugdje preciziranje ili nijansiranje. Stoga su u Marulićevu rječniku vrlo česte morfološke dublete poput: *baptisma* i *baptismus*, *medicamen*, *purgamen*, *velamen* i *medicamentum*, *purgamentum*, *velamentum*, *dure* i *duriter*, *imbecillus* i *imbecillis*, *materia* i *materies*, pa i triplete: *aquatilis*, *aquatinus*, *aqueus* ili *cogitatio*, *cogitatum*, *cogitatus* (sve troje u značenju »misao«).

U nekim su pak slučajevima takve dublete odraz izvora kojima se pisac služio, poput biblijskih *latrones* (2 Reg 6,23) i *latrunculi* (2 Reg 24,2), oboje u istom značenju »pljačkaški odredi«; u nekima su pak rezultat njegova slobodnog izbora po kojem uz klasički upotrebljava ravnopravno i srednjovjekovni oblik, npr. za »osamnaest« *duodeviginti* i *decem et octo*.

Suprotno upotrebi dubleta koje nemaju različita značenja stoji upotreba iste riječi na dva različita nivoa, klasičkom i srednjovjekovnom ili biblijskom, poput glagola *irritare* koji u klasičkom znači »dražiti«, a u srednjovjekovnom »ukinuti«, »poništiti« (prozodijske razlike dugo —ri— u prvom i kratko —ri— u drugom slučaju nisu vidljive u proznim djelima); ili *sepultura*, što u prvom slučaju znači »pogreb«, a u drugom isto što i *sepulchrum*, tj. »grob«; ili *centesimus* »stoti«, a u Bibliji i »stotruki«.

Još veću sklonost pokazuje Marulić upotrebi sintaktičkih dubleta i tripleta, npr. »druženje sa ženama« *consuetudo feminarum* ili *cum feminis*; »uzdati se u koga« *confidere* s dativom ili s *de* ili *in* i ablativom; »osloboditi od čega« *liberare a, de* ili sam abl.; »srditi se na koga« *indignari* s dat. ili *contra* ili *in* s ak.; »radovati se čemu« *gaudere de* ili *in* s abl. ili sam abl.; »zabrinut zbog čega« *solicitus* s gen. ili *de* ili *pro*; »ubrajati u što« *computare* s dat. ili *inter* ili *cum* ili *in* s abl., itd.

Usput napominjem da poneke sintaktičke dublete, koje imaju oslonca u tekstovima različita nivoa, mogu zbuniti nedovoljno upućene, poput *audire*

aliquem i *audire alicui* »slušati koga« i »pokoravati se komu« ili *maledicere* »proklinjati koga« s dativom, ali prema Bibliji i s akuzativom. Naime, za razumijevanje Marulićeva jezika i leksika nije nipošto dovoljno poznavanje samo klasičkoga latiniteta.

Slične dvostrukosti, što se tiče značenja, pokazuje i cio niz drugih natuknica poput *abire* »otići« — »umrijeti«, *auditor* »slušač« — »ispovjednik«, *satisfactio* »zadovoljština« — »pokora«, *religio* »vjera« — »život u samostanu«, *concidere* »pasti« — »sagriješiti«, *hians* »koji zijeva« — »težak bolesnik«, *iacens* »koji leži« — »mrtvac«, itd. Napominjem ipak da pomaknuta značenja ne dolaze naprečac, nego izviru iz konteksta koji neposredno prethodi.

Živopisnosti izraza mnogo pridonosi često originalno punjenje natuknica figurativnim značenjem, npr. *exterso pede ire* »ići otrte noge«, tj. »čestito živjeti«; *summis labiis invitare* »pozivati vrhom usana«, tj. »hladno«, »neiskreno«; *totum censum in vestibus insuere* »cio imetak ušiti u odjeću«, tj. »potrošiti na šivanje haljina«; *praeceptis doctrinarum pluerere* »pljuštati savjetima poukâ«, tj. »obilno savjetovati i poučavati«, itd.

Tako osobito pod utjecajem biblijskoga, napose novozavjetnoga teksta, nalazimo velik broj kršćanskih metafora i metaforičkih izraza, poput: *cassis fidei*, *thorax spei*, *clypeus patientiae*, *gladius veritatis*, *lux iustitiae* — »kaciga vjere«, »oklop nade«, »štit strpljivosti«, »mač istine«, »svjetlo pravednosti«; *sarcinam carnis deponere* »odložiti breme puti«, tj. »umrijeti«, *obdormiscere in Domino* »usnuti u Gospodu«, tj. »umrijeti«, *incorporari Christo* »utjeloviti se s Kristom«, tj. »pričestiti se«, *sanctum velamen accipere* »primiti sveti veo«, tj. »postati redovnicom«, itd.

Pojačanoj izražajnosti Marulićevih natuknica znatno pridonose brojni, brižljivo odabrani atributi uz imenice i obratno; npr. uz *mens* »um«, »duh«, »duša« nalazimo 70 i više atributa, uz pridjev *divinus* »božanski« 90 i više općih imenica, uz imenicu *pax* »mir« više od 30 raznih glagola, uz glagole *ponere* »staviti« i *capere* »uzeti« 30–40 nijansiranih značenja.

Težnji za preciznošću suprotstavlja se težnja za nedorečenošću decentnosti radi, onda naime kad treba imenovati delikatnije tjelesne radnje; npr. za spolni odnos uz biblijsko *uxorem cognoscere* »ženu upoznati« nalazimo i *contingere* »dotaknuti«, *cum aliqua concumbere* »leći s kim«, *rem habere cum aliqua* »imati stvar s kim«, *complexibus alicuius uti* »služiti se čijim zagrljajima«, *coniunctio* »spajanje«, *opera coniugalis* »bračna radnja«, *actus uxorius* »supružni čin«.

Ovamo na neki način pripadaju i pregnantni izrazi poput *montis plana iungere*, tj. »krećući se brežuljkastim krajem prelaziti s ravni na ravan«; *curru niti* »voziti se stojeći u bojnim kolima, u dvokolici, držeći se pritom jednom rukom za naslon sprijeda«; *lapidem erigere* »duguljast kamen postaviti uspravno u spomen na postignutu pobjedu, sklopljeni mir, savez i sl.«.

Uz osnovni fond riječi klasičkoga latiniteta brojne su i one srednjovjekovnoga, bilo svjetovnoga bilo duhovnoga: *banus*, *lantgravius*, *lantgravia*, *marchio*, *marchionissa*; *abbas*, *abbatissa*, *frater* »redovnik«, *soror* »redovnica«, *fidelis*,

infidelis, conversio »obraćenje«, *gentes, nationes* »pogani«, *feria* »dan u tjednu«, *cantamissa* »pjevana misa«, *relicta* »udovica«, *quondam* uz vlastito ime »pokojni«, *bombarda* »top«, *si* »da li«, *quia, quod* izrično »da«, itd. Dapače, srednjovjekovnom obliku nekih riječi daje on prednost pred klasičkim: *cyphus, cyniphes* mj. *sc-*.

Od novovjekih latinizama navodim ovdje *imprimere, impressio, impressor* — »tiskati«, »tisak«, »tiskar«.

Fondu srednjovjekovnog latiniteta pripadaju i brojni deminutivi koji nemaju deminutivno značenje, npr. *laureola martyrii, avicula, ovicula, oricula, capella, vulpecula, asellus, lepusculus, nidulus, ocellus, vermiculus*. S time u svezi vrijedno je napomenuti da je upotreba deminutiva u Marulića još pojačana, što pokazuju primjeri poput *vidua paupercula* i *pro pugillo farinulae* kojih nema na odgovarajućem mjestu u Vulgati (1 Reg 16,12).

Zbog česta oslonca na biblijske i patrističke tekstove fond latiniziranih grčkih riječi nije nipošto malen (*apostolus, episcopus, patriarcha, presbyter, mysterium, monasterium, daemon, eucharistia, chrisma, idolum*, itd.), ali valja napomenuti da se jedan, manji dio njih javlja u izvornom, nelatiniziranom obliku, poput *archos, sophos, scopos, synchronos*, i dr.

U manjem broju, ali ipak češće nego u latinskim rječnicima drugačije vrste, nalazimo i hebrejske riječi, od kojih su najčešće *alleluia, amen, man* — *manna, gehenna* »pakao«, *seraph, ephod, gomor* i dr.

U Marulićevu latinskom rječniku može se zapaziti i udio, ne prevelik, modernih jezika, i to talijanskoga i hrvatskoga: talijanskoga u značenju »sumnja« natuknice *suspectus*, »staviti« *mittere*, »supruga« *sponsa*. Što se tiče hrvatskoga, navodim ova tri izraza: *vivus et sanus* »živ i zdrav«, što bi se u latinskom prije reklo *salvus et sanus* ili samo *incolumis*; *vertex capitis* »vrh glave«, za što je u latinskom dovoljno reći samo *vertex*; proskribirano »s tim da« iz administrativnog jezika, čemu odgovara *cum hoc tamen ut* iz Marulićeve oporuke. Toliko za ovu priliku.

A LOOK INTO MARULIĆ'S LATIN VOCABULARY

What we are dealing with here is the first vocabulary of a Croatian Neo-Latin writer. Compiled on the base of Marulić's complete works, both his printed texts and manuscripts, it covers around 12,500 headwords.

Marulić's verbal resourcefulness is mirrored here not only by the number of headwords, but also by their sundry originality and intensive expressiveness. It should be stressed, however, that Marulić rarely strained the inherited vocabulary — Classical, Biblical, Patristic — but remained, as a rule, within the limits of the *normal*, showing no tendency to more drastic semantic shifts.

The sharpening of word meaning was particularly favored by three features of his style: an ample use of synonyms, proneness to figurative language and varying of expressions.

Consequently, *posse* will be often accompanied by *et valere*, *amice* by *ac familiariter*, while »to explain« will decompose into *exponere et explicare*. This feature reveals the strong influence of the Classics, in particular that of Cicero's language if not always of his vocabulary.

The liveliness of expression is increased by often original filling of headwords with figurative meanings, e.g. *exterso pede ire* »to go with rubbed foot« i.e. »to live honestly«.

Introduced under the impact of the Biblical texts, specially that of the New Testament, we may observe a large number of Christian metaphors and metaphoric expressions like *cassis fidei* »the casque of faith« or *incorporari Christo* »to become unified with Christ in one body«, i.e. »to take Communion«.

By frequent and conscious varying of expressions the poet tests the expressive possibilities of the inherited vocabulary. So, e.g., besides *congenuare*, for »to knee« we will find also the descriptive *genu flectere*, *complicare*, *curvare*, *ponere*, *summittere*, *genibus provolvi*.

Therefrom occasional replacements of common expressions by new ones, e.g. *fidem dedere* »pledge one's word« instead of *dare*. Sometimes, these replacements mirror aspirations toward more adequate expressions. Consequently, the classical *accumbere*, *recumbere* »to sit down to eat« is occasionally replaced by *ad* or *ante mensam sedere*, for the Romans ate reclined while we do it sitting.

Varying can also be done for its own sake. This will happen where its aim is not — as it is elsewhere — a greater precision or the delicate gradation of expressions. Therefrom frequent morphological doublets: e.g. *baptisma* and *baptismus*, *medicamen*, *purgamen*, *velamen* and *medicamentum*, *purgamentum*, *velamentum*, even triplets, e.g. *cogitatio*, *cogitatum*, *cogitatus* (all of the three meaning »thought«).

In some cases the use of doublets reflects the source Marulić resorted to, in others it is the outcome of his free choice in using, on an equal footing, Classical, mediæval and Biblical forms, e.g. *duodeviginti* and *decem et octo* for »eighteen«.

At the other extreme of the employment of the doublets without difference in meaning, we will find the same word used on two different levels, Classical and me-

diaeval, like the verb *irritare*, in Classical Latin meaning »to irritate« and in the mediaeval »to invalidate« (the prosodic differences, the long -ri- in the first and the short -ri- in the second case are not obvious in prose texts).

We feel obliged to warn the reader here that some of the syntactic doublets will be confusing for the insufficiently initiated students: e.g. according to the normative grammar *maledicere* »to curse« is used with the dative case, whereas Marulić, following the Vulgate, uses the accusative. In sum, if we are to understand and appreciate properly Marulić's language and vocabulary, our acquaintance with but Classical Latin will not suffice.

Where meaning is concerned, many other headwords show similar duplication, e.g. *abire* »to leave« — »die«, *auditor* »listener« — »confessor«, *concidere* »to fall« — »to sin«, *satisfactio* »reparation« — »penitence«, *hians* »one that yawns« — »seriously ill person«, *iacens* »one that lies« — »the deceased«. Yet, these twists of meaning are not abrupt, but logically imposed by the context.

The expressiveness of Marulić' headwords is additionally intensified by numerous, carefully selected attributes accompanying nouns, as well as the other way round, e.g. with *mens* »mind«, »spirit«, »soul« we will find over 70 attributes and with the adjective *divinus* over 90 common nouns.

The tendency to precision is opposed by the contrary tendency to incompleteness for the sake of decency, e.g. when having to indicate body activities. So, for instance, for sexual intercourse, along with the Biblical expression *uxorem cognoscere*, we will find *contingere* »to touch«, *cum aliqua concumbere* »to lie with somebody«, *rem habere con aliqua* »to have the thing with somebody«, *complexibus alicuius uti* »to use somebody's hugs«, *coniunctio* »joining together«, *opera coniugalis* »conjugal deed«, *actus uxorius*, »spousal act«.

Belonging in a way to the same group are certain pregnant expressions, like *montis plana iungere* »crossing a hilly region, to pass from plain to plain«, or *curru niti* »to drive in a chariot holding on to a support in front.«

Along with the basic word fund of Classical Latinity, mediaeval Latinity, both secular and spiritual, is also amply used: *banus*, *lantgravius*, *marchio*, *abbas*, *gentes*, »pagans«, *feria* »weekday«, *relicta* »widow«, *quondam* accompanied by a proper name »defunct« etc.

Numerous diminutives devoid of diminutive meaning also belong the fund of mediaeval Latinity: *avicula*, *ovicula*, *oricula*, *vulpecula*, *lepusculus*, *nidulus*, *vermiculus* etc.

Because of the frequent relying on Biblical and patrologic texts, the fund of latinized Greek words is significant (*apostolus*, *episcopus*, *presbyter* etc.).

Appearing to a lesser extent, but still more often than in Latin vocabularies of other types, are the Hebrew words *alleluia*, *amen*, *gehenna*, *ephod*, *gomor* etc.

We may notice, also, occasional Italian influences: *suspectus* in the meaning of »suspicion«, or *sponsa* meaning »wife«.

In the end, the expressions like *vivus et sanus* »alive and sound« instead of *salvus et sanus* »sound and safe« or simply *incolumis*; or *vertex capitis* »the top of the head« although in Latin it is enough to say *vertex*, point to the influence of the Croatian substratum.